

ROZPRAWY I ARTYKUŁY*Wiesław Puś*

Uniwersytet Łódzki

**Industrializacja ziem polskich w historiografii
a problem udziału ziemiaństwa w tym procesie
w XIX i na początku XX w.**

Literatura historyczna, obejmująca dzieje przemysłu na ziemiach polskich do 1914 r., jest bardzo bogata, a więc niemożliwe jest jej szczegółowe omówienie. Wobec tego w prezentowanym tekście postanowiono skupić się na głównych kierunkach badań nad procesem industrializacji, wskazując na kwestie metodologii badań, ośrodków naukowych w szczególny sposób zainteresowanych dziejami uprzemysłowienia, jak również, czy i w jakim stopniu w publikacjach poświęconych historii przemysłu znajdował odbicie problem udziału ziemiaństwa w tym procesie. Należy także dodać, że skoncentrowano się wyłącznie na opracowaniach bezpośrednio dotyczących historii przemysłu, pomijając z konieczności publikacje omawiające dzieje klasy robotniczej i burżuazji. Chronologicznie przegląd obejmuje literaturę na temat dziejów przemysłu na ziemiach polskich w okresie zaborów.

Pierwsze prace o charakterze studiów historyczno-ekonomicznych ukazywały się na przełomie XIX i XX w. W większości publikacje te obejmowały kwestie rozwoju przemysłu, roli kapitału zagranicznego (obcego), roli rynku wewnętrznego i zewnętrznego w Królestwie Polskim. Jak bowiem wiadomo, proces industrializacji na tym obszarze w okresie do 1914 r. był najbardziej zaawansowany w porównaniu z pozostałymi ziemiami polskimi pod zaborami. Spośród wielu ówczesnych opracowań na szczególną uwagę zasługują monografie S. Koszutkiego, R. Luksemburg, J. Janżuła, L. Janowicza, M. Lewego, H. Radziszewskiego, E. Rosego. Sprawom rozwoju gospodarczego, w tym uprzemysłowieniu ziem polskich w skali trójzaborowej, poświęcone zostały prace Z. Daszyńskiej-Golińskiej oraz S. A. Kempnera.

Kluczowymi problemami, będącymi przedmiotem często ostrych polemik w cytowanej literaturze, były kwestie roli rynku rosyjskiego (J. Janzuł, R. Luksemburg, S. Koszutski, J. Janowicz), rynku wewnętrznego (L. Janowicz), polityki gospodarczej państwa rosyjskiego (M. Lewy) oraz kapitałów zagranicznych. Wydaje się, że tak silne akcentowanie przez ówczesnych ekonomistów znaczenia rynku, w tym głównie rynku rosyjskiego dla rozwoju przemysłu Królestwa Polskiego, było bardzo trafne. Krytyka tego stanowiska przez historyków polskich, szczególnie w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w., będąca rezultatem przyjęcia jako obowiązującej metodologii materializmu historycznego, w której za podstawę rozwoju kapitalizmu uznano tzw. rozwój sił wytwórczych, a nie rynek i kapitały, była zdecydowanie błędna.

Wśród publikacji z przełomu XIX i XX w. na uwagę zasługują także opracowania statystyków i ekonomistów, obejmujące problemy rozwoju przemysłu i rzemiosła oraz handlu zagranicznego. Prace te w dużej części posiadają wartość źródłową¹. Wiele cennego materiału, jak również interesujące poglądy na proces rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim wniosły monografie dotyczące niektórych gałęzi przemysłu. Były to publikacje K. Srokowskiego i J. Hofmana na temat górnictwa węgla kamiennego oraz prace H. Gliwica i J. Hofmana opisujące dzieje hutnictwa².

W okresie międzywojennym, kiedy nastąpił rozkwit polskiej szkoły historii gospodarczej, głównie dzięki badaniom podjętym przez Franciszka Bujaka we Lwowie i Jana Rutkowskiego w Poznaniu, jak również ich uczniów i współpracowników, problematyka dziejów przemysłu w tych badaniach praktycznie nie była obecna. W dalszym ciągu, podobnie jak przed I wojną światową, prace na

¹ S. Koszutski, *Rozwój przemysłu wielkiego w Królestwie Polskim*, Warszawa 1901; tenże, *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu (1870–1900)*, Warszawa 1905; tenże, *Nasz przemysł wielki na początku XX stulecia*, Warszawa 1905; R. Luksemburg, *Rozwój przemysłu w Polsce*, Warszawa 1957; J. Janzuł, *Przemysł fabryczny w Królestwie Polskim*, Petersburg 1887; L. Janowicz, *Zarys rozwoju przemysłu w Polsce*, Warszawa 1907; M. Lewy, *Życie ekonomiczne Królestwa Polskiego*, t. I–II, Warszawa 1915–1921; H. Radziszewski, *Zarys rozwoju przemysłu w Królestwie Polskim*, [w:] *Nasze sprawy*, t. II, Warszawa 1900; E. Rose, *Wielki przemysł Królestwa Polskiego przed wojną*, Poznań 1918; Z. Daszyńska-Golińska, *Rozwój i samodzielność gospodarcza ziem polskich*, Warszawa–Kraków 1915; A. Kempner, *Dzieje gospodarcze Polski porzecznej (w zarysie)*, t. I–II, Warszawa 1920–1922; D. Bociarski, *Rys statystyczny przemysłu Królestwa Polskiego*, „Biblioteka Warszawska” 1873, t. II; W. Załęski, *Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego*, Warszawa 1876; tenże, *Królestwo Polskie pod względem statystycznym*, cz. I–II, Warszawa 1900; J. Poznański, *Proizwoditelielnyje sily Carstwa Polskogo*, Petersburg 1879; H. Tennenbaum, *Bilans handlowy Królestwa Polskiego*, Warszawa 1916; Z. Pietkiewicz, *Stan przemysłu w Królestwie Polskim*, Warszawa 1912.

² K. Srokowski, *Przemysł węglowy w Królestwie Polskim*, [w:] *Pamiętnik I Zjazdu Górników Polskich w Krakowie w 1906 r.*, Lwów 1907; K. Srokowski, J. Hofman, *Przemysł węglowy w Królestwie Polskim*, „Przegląd Górnictwo-Hutniczy” 1910; H. Gliwic, *Żelazna promysłowość Rosji*, Petersburg 1911; J. Hofman, *Przemysł żelazny w Królestwie Polskim*, Dąbrowa Górnicza 1915.

temat historii przemysłu publikowali ekonomiści. Na szczególną uwagę zasługują trzy tomy polskiej narady ekonomicznej w Petersburgu, powstałe w latach I wojny światowej, które opublikowano w 1919 r. w Warszawie. Opracowania te obejmują swoim zasięgiem całe ziemie polskie w skali trójzaborowej, wszystkie dziedziny życia gospodarczego, w tym rozwój najważniejszych gałęzi przemysłu w ujęciu statystycznym³. Ponadto w latach II Rzeczypospolitej ukazały się publikacje ekonomiczne, dotyczące przemysłu hutniczego, cynkowego i młynarstwa, autorstwa M. Orłowskiego, A. Dzika i J. Dębickiego⁴. Wśród ówczesnych historyków pierwsze prace poświęcone dziejom przemysłu opublikowała Natalia Gąsiorowska, w których pisała na temat górnictwa i hutnictwa oraz przemysłu metalowego⁵. Natomiast badania nad rozwojem największego ośrodka przemysłowego, jakim była Łódź, jak również włókienniczego regionu łódzkiego zostały podjęte właśnie w Łodzi, mimo braku środowiska akademickiego. Prace te prowadzili członkowie Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego, nauczyciele łódzkich szkół, pracownicy Archiwum Akt Dawnych w Łodzi oraz wykładowcy związani z Oddziałem Łódzkim Wolnej Wszechnicy Polskiej, funkcjonującej w tym mieście od 1928 r. Wśród wielu publikacji na uwagę zasługują prace Z. Lorentza, A. Rynkowskiej, J. Warężaka, J. Litwina, F. Friedmana⁶.

Badania nad historią przemysłu na ziemiach polskich w XIX w. na szeroką skalę rozwinęły się po II wojnie światowej. Założenia metodologiczne tych badań (zasady materializmu historycznego) oraz ich zasięg terytorialny zostały określone w publikacji wybitnego historyka dziejów społeczno-gospodarczych, Witolda Kuli, zatytułowanej *Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce*. Jak należy przypuszczać, wspomniana praca powstała pod wpływem rezultatów pierwszej konferencji metodologicznej historyków polskich w Otwocku w 1952 r. Duże znaczenie miały także wyniki konferencji Polskiego Towarzystwa Historycznego w Katowicach w 1953 r., szczególnie referaty N. Gąsiorowskiej-Grabowskiej i G. Missalowej, poświęcone metodologii badań nad dziejami przemysłu i klasy

³ *Prace polskiej narady ekonomicznej w Petersburgu*, t. I–III, Warszawa 1919.

⁴ M. Orłowski, *Żelazny przemysł hutniczy na ziemiach polskich do roku 1914*, Warszawa 1931; A. Dzik, *Hutnictwo żelazne w Polsce*, Warszawa 1931; tenże, *Młynarstwo w Polsce*, Warszawa 1928; J. Dębicki, *Przemysł cynkowy*, Warszawa 1927.

⁵ N. Gąsiorowska, *Górnictwo i hutnictwo w Królestwie Polskim*, Warszawa 1922; taż, *Przemysł metalowy polski w rozwoju dziejowym*, Warszawa 1929.

⁶ Z. Lorentz, *Narodziny Łodzi nowoczesnej*, Łódź 1926; tenże, *Łódź i okręg łódzki jako przedmiot badań historycznych*, „Rocznik Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego” 1939, t. III; A. Rynkowska, *Przemysł lniany w Łodzi w dobie Królestwa Kongresowego (1824–1832)*, „Rocznik Oddziału Łódzkiego Polskiego Towarzystwa Historycznego” 1939, t. III; J. Warężak, *Materiały do dziejów przemysłu włókienniczego w regionie łódzkim z lat 1820–1831*, Łódź 1939; J. Litwin, *Municipalne fabryki włókiennicze dawnej Łodzi*, Łódź 1932; F. Friedman, *Żydzi w łódzkim przemyśle włókienniczym w początkowych stadiach jego rozwoju*, Łódź 1930.

robotniczej okręgu łódzkiego⁷. We wspomnianej pracy W. Kuli, będącej swoistą instrukcją metodologiczną, znalazły się tezy, które przez kilka następnych dziesięcioleci uważane były przez historyków za niepodważalne. Dotyczyły one przede wszystkim twierdzenia (1): o kształtowaniu się w XIX w., mimo podziału ziem polskich, rynku w skali narodowej (a więc w granicach etnicznych, stąd przyjęcie ahistorycznej zasady w badaniach nad dziejami gospodarczymi, obowiązującej do końca lat osiemdziesiątych XX w., iż za ziemie polskie w XIX w. przyjmowano obszar w granicach Polski po 1945 r.), (2) o rodności kapitałów i eksploatacyjnej roli kapitału zagranicznego, (3) o roli polskiej klasy robotniczej w procesie industrializacji oraz (4) o dokonaniu się przewrotu przemysłowego na ziemiach polskich. Problemy te znalazły odbicie w pracach publikowanych w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. Istotnym zagadnieniem, jak już wspomniano, które stało się przedmiotem dyskusji na VIII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Krakowie we wrześniu 1958 r., była sprawa przewrotu przemysłowego na ziemiach polskich. Autorzy prezentowanych tam referatów – G. Missalowa i J. Łukasiewicz – dowodzili, iż w przemyśle włókienniczym i spożywczym Królestwa Polskiego przewrót ten miał miejsce, a za jego początek przyjmowano systematyczne wprowadzanie mechanizacji produkcji (maszyny narzędziowe i maszyna parowa), natomiast zakończenie tego procesu miało nastąpić – zdaniem G. Missalowej – wtedy, kiedy ostatecznie ukształtował się proletariats przemysłowy, zdolny do podjęcia walki klasowej, a w strukturze społeczeństwa kapitalistycznego pozycję dominującą zajęła burżuazja⁸. W. Kula, mimo że wskazywał na specyfikę procesu industrializacji w Europie Środkowo-Wschodniej, to jednak uważał, iż rewolucja przemysłowa, zapoczątkowana w Anglii, objęła w okresie późniejszym całą Europę, była bowiem procesem koniecznym w realizacji uprzemysłowienia, a w konsekwencji w kształtowaniu się ustroju kapitalistycznego⁹. J. Łukasiewicz, który w pracy na temat przewrotu technicznego w Królestwie Polskim dokładnie określił początek tego procesu na 1852 r. i jego zakończenie na 1886 r. (jego zdaniem po tym roku towary wyprodukowane w fabrykach zmechanizowanych przeważały na rynku), jednak w podsumowaniu swojego analitycznego opracowania napisał:

⁷ W. Kula, *Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce*, Warszawa 1955; N. Gąsiorowska-Grabowska, *Założenia metodologiczne badań nad początkami przemysłu kapitalistycznego i klasy robotniczej na terenie Łodzi i okręgu w latach 1820–1865*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych” 1955, t. V; G. Missalowa, *Stan i problematyka badań w zakresie kształtowania się układu kapitalistycznego oraz klasy robotniczej w przemyśle włókienniczym okręgu łódzkiego*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych” 1955, t. V.

⁸ G. Missalowa, *Przewrót przemysłowy w przemyśle włókienniczym Królestwa Polskiego*, [w:] *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie*, Warszawa 1958; J. Łukasiewicz, *Przewrót techniczny w cukrownictwie i młynarstwie Królestwa Polskiego*, [w:] *Pamiętnik VIII...*

⁹ W. Kula, *Przewrót przemysłowy. Historia i perspektywy*, „Kwartalnik Historyczny” 1963, nr 1.

Przewrót przemysłowy w Królestwie Polskim miał wąski i płytki zakres działania, nie doprowadził Królestwa do przekształcenia w kraj przemysłowy, nie zlikwidował zacofania ekonomicznego w tej części ziem polskich, zacofania, które będzie nadal przez długie dziesięciolecie istniało¹⁰.

Inny z badaczy dziejów gospodarczych, W. Rusiński, w 1977 r. wskazywał, iż na ziemiach polskich w XIX w. proces industrializacji nie miał rewolucyjnego charakteru, określenie „przewrót przemysłowy”, według niego, było także przesadne¹¹. Mimo tych słusznych – moim zdaniem – opinii, w historiografii polskiej, podobnie jak miało to miejsce w większości krajów Europy Wschodniej, został przyjęty pewien schemat procesu industrializacji, według którego ważną częścią tego procesu była tzw. rewolucja przemysłowa, zamiennie określana pojęciem przewrotu przemysłowego lub technicznego. Schemat ten, jak wiadomo, obowiązuje do dzisiaj w większości prac obejmujących dzieje gospodarcze Polski.

W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. dzieje przemysłu na ziemiach polskich stały się przedmiotem badań w kilku ośrodkach naukowych. Przede wszystkim w Warszawie (Uniwersytet Warszawski i PAN), Łodzi, Poznaniu, Wrocławiu i Katowicach. Na szczególną uwagę zasługują opublikowane wtedy prace: I. Pietrzak-Pawłowskiej, W. Kuli, T. Łepkowskiego, J. Jedlickiego, G. Missalowej, I. Ihnatowicza, A. Jezierskiego, S. M. Zawadzkiego, Cz. Łuczaka, J. Pazdura, M. Radwana, J. Jarosa, S. Misztala, Z. Pustuły, K. Jeżowskiego, A. Werwickiego¹².

¹⁰ J. Łukasiewicz, *Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1852–1886*, Warszawa 1963.

¹¹ W. Rusiński, *Rewolucja przemysłowa w świetle historiografii powszechnej*, [w:] *Gospodarka przemysłowa i początki cywilizacji technicznej w rolniczych krajach Europy. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1977, s. 47.

¹² I. Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900–1905*, Warszawa 1955; W. Kula, *Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim 1831–1865*, „Kwartalnik Historyczny” 1956, nr 4–5; T. Łepkowski, *Przemysł warszawski u progu epoki kapitalistycznej*, Warszawa 1960; J. Jedlicki, *Nieudana próba kapitalistycznej industrializacji. Analiza państwowego gospodarstwa przemysłowego w XIX w.*, Warszawa 1964; G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego 1815–1870*, t. I: *Przemysł*, Łódź 1964; I. Ihnatowicz, *Przemysł łódzki 1860–1900*, Wrocław 1965; J. Jezierski, S. M. Zawadzki, *Dwa wieki przemysłu w Polsce. Zarys dziejów*, Warszawa 1966; Cz. Łuczak, *Przemysł wielkopolski w latach 1815–1870*, Poznań 1959; tenże, *Przemysł wielkopolski w latach 1871–1914*, Poznań 1960; S. Kowalska, J. Jedlicki, A. Jezierski, *Ekonomika górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1831–1886*, Warszawa 1958; J. Pazdur, *Górnictwo i hutnictwo Zagłębia Staropolskiego w połowie XIX w.*, „Kwartalnik Historyczny” 1956, nr 4–5; M. Radwan, *Wielkopiecownictwo w Zagłębiu Staropolskim w połowie XIX w.*, Katowice 1954; J. Jaros, *Historia górnictwa węglowego w Zagłębiu Górnośląskim do 1914 r.*, Wrocław 1965; S. Misztal, *Warszawski okręg przemysłowy. Studium rozwoju i lokalizacji przemysłu*, Warszawa 1962; Z. Pustuła, *Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo-metalowym Królestwa Polskiego (1882–1900)*, Warszawa 1968; K. Jeżowski, *Rozwój i rozmieszczenie przemysłu na Dolnym Śląsku w okresie kapitalizmu*, Wrocław 1961; A. Werwicki, *Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do 1945 roku*, Warszawa 1957.

Ważnym etapem w badaniach nad dziejami przemysłu na ziemiach polskich było podjęcie prac zespołowych, prowadzonych w ramach powstałej w 1965 r. przy Komitecie Nauk Historycznych PAN – Komisji Koordynacji Badań nad Historią Przemysłu, z czasem zwanej Komisją Historii Przemysłu. Jej pracami kierowała profesor Uniwersytetu Warszawskiego Irena Pietrzak-Pawłowska, a uczestnikami zespołowych badań byli historycy z Warszawy, Łodzi, Poznania, Krakowa, Katowic i Wrocławia, a także przedstawiciele takich dyscyplin naukowych, jak socjologia, ekonomia i geografia ekonomiczna. Przy Komisji Historii Przemysłu funkcjonowały trzy sekcje: przemysłu włókienniczego, kierowana przez G. Missalową (Łódź), przemysłu ciężkiego, której przewodniczył W. Długoborski (Katowice), oraz przemysłu spożywczego, kierowana przez Cz. Łuczaka (Poznań)¹³. Dyskusje nad różnymi problemami obejmującymi dzieje przemysłu, w tym kwestie metodologiczne i metodyczne, odbywały się kilka razy w roku, w okresie do początku lat osiemdziesiątych XX w. Organizowano także konferencje naukowe, poświęcone badaniom nad poszczególnymi gałęziami przemysłu. I tak, w 1966 r. zorganizowano konferencję na temat historii górnictwa i hutnictwa w Katowicach, w tym samym roku odbyła się sesja naukowa poświęcona dziejom włókiennictwa w Łodzi, z kolei w 1968 r. miały miejsce konferencje we Wrocławiu, gdzie dyskutowano ponownie na temat górnictwa i hutnictwa, a także w Poznaniu, gdzie przedmiotem dyskusji była historia przemysłu spożywczego. Członkowie Komisji Historii Przemysłu brali także aktywny udział w pracach Komitetu Międzynarodowej Współpracy w Zakresie Historii Techniki (International Cooperation in History of Technology Committee). W 1973 r. pod auspicjami tej organizacji odbyło się III Koloquium ICOHTEC w Jabłonie pod Warszawą, którego tematem była *Industriałizacja i nowoczesna technika w krajach Europy Środkowo-Wschodniej i Północno-Wschodniej*. Większość referatów ze strony polskiej wygłosili na tym koloquium członkowie Komisji Historii Przemysłu. Zespołowe prace badawcze, prowadzone w ramach Komisji, skupiały się, poza zagadnieniami metodologicznymi, na sprawach historii zakładów przemysłowych, problemach struktury i koncentracji oraz tempa rozwoju produkcji przemysłowej. Efektem badań zespołowych były opublikowane trzy tomy studiów. W pierwszym, który ukazał się w 1967 r., zajęto się problematyką badań nad historią zakładów przemysłowych. Cennym osiągnięciem tej publikacji było wypracowanie wspólnych założeń metodyczno-metodologicznych oraz typologia zakładów i przedsiębiorstw w głównych gałęziach przemysłu. W 1967 r. staraniem Komisji opracowano i wydano także niezwykle przydatny informator o materiałach archiwalnych, dotyczących historii przemysłu¹⁴.

¹³ Zob. W. Pruss, M. Nietyksza, R. Chomać-Klimek, *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX–XX wieku w badaniach zespołowych*, „Kwartalnik Historyczny” 1980, nr 2, s. 351–368.

¹⁴ *Zakłady przemysłowe w Polsce XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1967; *Informator o zespołach archiwalnych zawierających materiały do historii przemysłu w latach 1815–1945*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Warszawa 1967.

W drugim tomie, opublikowanym w 1970 r., a poświęconym rozwojowi przemysłu na ziemiach polskich w skali trójzaborowej (ale w granicach Polski po 1945 r.), który obejmował także czasy II Rzeczypospolitej i Polski Ludowej do 1965 r. w odniesieniu do okresu sprzed 1918 r., skupiono się na problematyce przewrotu przemysłowego (I. Pietrzak-Pawłowska), a także – w zależności od gałęzi przemysłu – na dynamice rozwoju (górnictwo i hutnictwo – W. Długoborski), strukturze wielkościowej i prawnowłasnościowej oraz koncentracji produkcji (włókiennictwo – G. Missalowa, J. Fijałek, B. Pełka, W. Puś; przemysł spożywczy – S. Wykrętowicz). Ważnym z punktu widzenia metod badawczych był artykuł I. Ihnatowicza i J. Łukasiewicza, poświęcony ocenie źródeł statystycznych dotyczących przemysłu na ziemiach polskich przed 1914 r. Istotnym walorem omawianego tomu było ujęcie trójzaborowe (co prawda ograniczone) rozwoju poszczególnych gałęzi przemysłu, a także próby porównań w skali międzynarodowej¹⁵.

Trzecia z publikacji przygotowanych przez Komisję Historii Przemysłu PAN, wydana w 1977 r., obejmowała problematykę szerszą aniżeli dwa pierwsze tomy. Znalazły się tam zagadnienia przemian technicznych, ekonomicznych, społecznych i cywilizacyjnych, które starano się ukazywać na tle porównawczym (w miarę szerokim), w skali europejskiej. Do szczególnie cennych rozpraw w tym tomie należą prace poświęcone historiografii rewolucji przemysłowej (W. Rusiński), ekonomicznym aspektem industrializacji w Europie Środkowej (I. Pietrzak-Pawłowska) oraz nowe propozycje metodyczne, dotyczące możliwości badań skali opóźnienia poszczególnych krajów europejskich w procesie upowszechniania energetyki parowej w stosunku do Anglii (J. Purs). Ponadto Zespół Statystyczny, funkcjonujący w ramach Komisji Historii Przemysłu pod kierunkiem J. Łukasiewicza (R. Chomać-Klimek – Warszawa, J. Jaros – Katowice, S. Kowal – Poznań, M. Kruger – Kraków, W. Puś i S. Pytlaś – Łódź), zaprezentował pierwszy w polskiej literaturze historycznej indeks produkcji przemysłowej na ziemiach polskich w latach 1870–1913 (za ziemie polskie uznano w tej publikacji: Królestwo Polskie, Galicję, Śląsk, Wielkopolskę, Prusy Zachodnie i Wschodnie), który obrazował dynamikę rozwoju produkcji przemysłowej na tym obszarze¹⁶.

Prace zespołowe oraz dyskusje na posiedzeniach Komisji Historii Przemysłu, prowadzone w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w., doprowadziły do ożywienia zainteresowań historią przemysłu w wielu ośrodkach naukowych w Polsce. Skutkowało to publikowaniem wielu cennych prac, poświęconych rozwojowi różnych gałęzi przemysłu na ziemiach polskich, historii okręgów i ośrodków przemysłowych, a także przedsiębiorstw. I tak, w ośrodku łódzkim opublikowano monografie W. Pusia i K. Badziaka na temat rozwoju przemysłu

¹⁵ *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku. Studia i materiały*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Wrocław 1970.

¹⁶ *Gospodarka przemysłowa...*

włókienniczego Królestwa Polskiego w latach 1870–1918. Obydwaj autorzy skupili się w swoich pracach na zagadnieniach struktury, koncentracji, dynamiki produkcji oraz początkach monopolizacji przemysłu tekstylnego. W 1984 r., także w Łodzi, została wydana rozprawa poświęcona rozwojowi wszystkich gałęzi przemysłu Królestwa Polskiego w latach 1870–1914¹⁷. Z kolei w ośrodku poznańskim w 1981 r. opublikowano znakomitą syntezę dziejów cukrownictwa na ziemiach polskich, autorstwa Cz. Łuczaka, M. Eckerta i S. Wykrętowicza, obejmującą historię tej gałęzi przemysłu od początku XIX w. do czasów współczesnych¹⁸. Inną ważną pozycją była monografia S. Misztala z Warszawy, poświęcona przemianom w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w ponadstuletnim okresie 1860–1965. Ta bardzo interesująca praca z metodologicznego punktu widzenia, gdyż autor (geograf) stosował wiele metod analitycznych, które mogły być wykorzystywane także przez historyków, posiadała również istotne błędy metodyczne. Autor bowiem traktował zasięg terytorialny okręgów przemysłowych retrospektywnie, wychodząc od współczesności wstecz do początku lat sześćdziesiątych XIX w. Tymczasem, jak wiadomo, poszczególne regiony formowały się przez wiele lat, a w związku z tym ich granice (zasięg) ulegały istotnym zmianom. Ponadto okres sprzed I wojny światowej został w tej pracy potraktowany raczej pobieżnie¹⁹. Wiele ciekawego materiału dotyczącego historii przemysłu na ziemiach polskich wniosły także prace S. Michalkiewicza na temat rozwoju przemysłu i klasy robotniczej na Śląsku, B. Mikulca o rozwoju przemysłu na Lubelszczyźnie w latach 1864–1914 oraz dwie monografie krakowskiego historyka M. Kulczykowskiego, poświęcone andrychowskiemu ośrodkowi tekstylnemu w XVIII i XIX w., jak również J. Jarosa słownik kopalń węgla na ziemiach polskich²⁰.

W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. cenne prace analityczne nad statystyką gospodarczą Galicji prowadzono na Uniwersytecie Jagiellońskim pod kierunkiem H. Madurowicz-Urbańskiej. Ich rezultatem były publikacje źródeł statystycznych dotyczących wspomnianego obszaru²¹.

¹⁷ W. Puś, *Przemysł włókienniczy w Królestwie Polskim w latach 1870–1900. Zagadnienia struktury i dynamiki rozwoju*, Łódź 1976; tenże, *Przemysł Królestwa Polskiego w latach 1870–1914. Problemy struktury i koncentracji*, Łódź 1984; K. Badziak, *Przemysł włókienniczy Królestwa Polskiego w latach 1900–1918*, Łódź 1979.

¹⁸ *Dzieje cukrownictwa w Polsce*, red. Cz. Łuczak, Poznań 1981.

¹⁹ S. Misztal, *Przemiany w strukturze przestrzennej przemysłu na ziemiach polskich w latach 1860–1965*, Warszawa 1970.

²⁰ S. Michalkiewicz, *Przemysł i robotnicy na Śląsku (do 1914 roku)*, Katowice 1984; B. Mikulec, *Przemysł Lubelszczyzny w latach 1864–1914*, Lublin 1989; M. Kulczykowski, *Andrychowski ośrodek płócienniczy w XVIII i XIX wieku*, Wrocław 1972; tenże, *Chłopskie tkactwo bawełniane w ośrodku andrychowskim w XIX wieku*, Wrocław 1976; J. Jaros, *Słownik historyczny kopalń węgla na ziemiach polskich*, Katowice 1984.

²¹ H. Madurowicz-Urbańska, *Przemysł Galicji. Główne problemy i potrzeby badawcze*, „Studia Historyczne” 1975, z. 2; P. Franaszek, J. Bar, *Informator statystyczny do dziejów przemysłu. Górnictwo i hutnictwo*, Kraków 1981; A. Burzyński, *Robotnicy w przemyśle ciężkim Galicji w dobie autonomicznej. Struktura zatrudnienia*, Wrocław 1985.

W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. ukazało się wiele prac na temat przemysłu w określonych ośrodkach przemysłowych. Wśród nich wyróżniała się analityczna rozprawa W. Prussa, opisująca dzieje przemysłu Warszawy w latach 1864–1914. Kolejną pozycją był obszerny artykuł F. Sobalskiego, omawiający rozwój przemysłu Częstochowy w latach 1882–1900. Kwestii historii przemysłu w miastach przemysłowych poświęcono wiele miejsca w monografiach miast. Tylko w łódzkim ośrodku historycznym ukazały się monografie Zduńskiej Woli, Łodzi, Tomaszowa Mazowieckiego i Zgierza²². W omawianym okresie modne stały się także monografie zakładów przemysłowych. Publikacje te najczęściej powstawały przy wsparciu finansowym określonych przedsiębiorstw funkcjonujących w PRL, stąd też treści tam zawarte, a odnoszące się do okresu po 1945 r., miały czasami charakter apologetyczny. Należy jednak wskazać, iż niektóre z tych prac zostały przygotowane przy zachowaniu wszelkich standardów naukowych. Wśród wielu publikacji tego typu warto wymienić monografię wielkich zakładów Warszawy, historię Zakładów Żyrardowskich, dzieje Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi, monografię huty szkła „Hortensja” w Piotrkowie Trybunalskim, dzieje pierwszego na ziemiach polskich zakładu włókien sztucznych w Tomaszowie Mazowieckim, jak również monografie śląskich kopalń węgla i hut²³.

Kończąc przegląd literatury historycznej poświęconej dziejom przemysłu na ziemiach polskich w latach zaborów, publikowanej w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w., która powstała pod wpływem prac Komisji Historii Przemysłu PAN, należy dodać, że ówczesne opracowania miały charakter solidnych badań źródłowych, w których stosowano rzeczowe metody ekonomiczno-statystyczne. W miarę możliwości historię polskiego przemysłu ukazywano w nich na tle porównawczym, także w skali międzynarodowej. W ówczesnych publikacjach unikano pustosłowia tak charakterystycznego dla obowiązującej wtedy metodologii materializmu historycznego, w rodzaju „walki klasowej” czy „rozwoju sił wytwórczych”. Poważnym osiągnięciem Komisji było utworzenie na X Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Lublinie we

²² W. Pruss, *Rozwój przemysłu warszawskiego w latach 1864–1914*, Warszawa 1977; F. Sobalski, *Przemysł Częstochowy w latach 1882–1900*, „Studia i Materiały z Dziejów Śląska” 1971, t. XI; J. Śmiałowski, *Zduńska Wola. Monografia miasta*, Łódź 1974; *Łódź. Dzieje miasta*, red. R. Rosin, Warszawa–Łódź 1980; W. Puś, *Dzieje Łodzi przemysłowej*, Łódź 1987; *Tomaszów Mazowiecki. Dzieje miasta*, red. B. Wachowska, Warszawa–Łódź 1980; *Zgierz. Dzieje miasta do roku 1988*, red. R. Rosin, Łódź–Zgierz 1995.

²³ *Wielkie zakłady przemysłowe Warszawy*, red. J. Kazimierski, Warszawa 1978; K. Zwoliński, *Zakłady Żyrardowskie w latach 1885–1915*, Warszawa 1979; *Żyrardów*, red. I. Pietrzak-Pawłowska, Warszawa 1980; W. Puś, S. Pytla, *Dzieje ŁZPB im. Obrońców Pokoju „Uniontex” d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana w latach 1827–1977*, Warszawa 1979; K. Badziak, W. Puś, S. Pytla, *Szklana Hortensja. Dzieje huty w Piotrkowie Trybunalskim*, Łódź 1982; *Kopalnia „General Zawadzki”*, red. H. Rechowicz, Katowice 1974; *Kopalnia „Siersza”*, red. H. Rechowicz, Katowice 1976; *Huta im. Mariana Buczka*, red. A. Topola, Katowice 1983.

wrześniu 1969 r. sekcji VI pt. *Uprzemysłowienie ziem polskich w XIX i XX wieku*, w ramach której ogłoszono kilka referatów i kilkanaście komunikatów naukowych. Ponownie problematyka dziejów przemysłu zaistniała na XIV Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Łodzi we wrześniu 1989 r.²⁴

Po przełomie politycznym końca lat osiemdziesiątych XX w. zainteresowania badaniami nad procesem industrializacji ziem polskich uległy wyraźnemu ograniczeniu. W zasadzie w latach dziewięćdziesiątych XX w. i na początku XXI w. badania nad historią przemysłu pozostały jedynie w łódzkim ośrodku historycznym, jak również w Kielcach, gdzie formował się nowy ośrodek badań społeczno-gospodarczych, nieliczne prace ukazywały się także w Poznaniu i Lublinie. Wśród publikacji z tego okresu na uwagę zasługują prace W. Pusia, D. Klemantowicza i W. Ziomka z Łodzi, J. Szczepańskiego z Kielc, Cz. Łuczaka z Poznania oraz B. Mikulca z Lublina²⁵. Współcześnie w badaniach historycznych większości ośrodków naukowych w Polsce dominuje historia społeczna okresu zaborów; wydaje się, iż ważnym zagadnieniem badawczym winny być społeczne skutki uprzemysłowienia, zarówno w społecznościach miejskich, jak i wiejskich, w tym w warstwie ziemiańskiej.

W dotychczasowej literaturze historycznej problem stosunku ziemiaństwa, jako warstwy społecznej, do procesu uprzemysłowienia, jak również jej bezpośredni udział w tym procesie uwzględniony został w niewielkim stopniu. Należy zastanowić się, jakie są tego przyczyny? Czy wina leży po stronie historyków przemysłu, którzy pomijali udział i rolę ziemiaństwa w industrializacji ziem polskich? Czy też stosunek tej grupy społecznej i jej możliwości kapitałowe decydowały o stosunkowo nikłym udziale w niezwykle ważnym procesie cywilizacyjnym w XIX w., jakim było uprzemysłowienie? Czy w odniesieniu do polskiego ziemiaństwa możemy przyjąć opinię angielskiego historyka Toma Kempa, który tak oceniał aktywność inwestycyjną szlachty na kontynencie europejskim (poza Anglią):

²⁴ *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie 9–13 września 1969 r. Referaty i dyskusja t. IV, sekcje V–X*, Warszawa 1971, s. 89–208; *Pamiętnik XIV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Łodzi 7–10 września 1989 r. Referaty i komunikaty*, Toruń 1994, s. 41–54, 197–236.

²⁵ W. Puś, *Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim (1870–1914)*, Łódź 1997; tenże, *Struktura gałęziowa przemysłu okręgu sosnowiecko-częstochowskiego w latach 1879–1913*, „Zeszyty Historyczne” 1993, t. I; D. Klemantowicz, *Region łódzki jako ośrodek przemysłu metalowo-maszynowego Królestwa Polskiego w latach 1864–1914*, Łódź 2008; W. Ziomek, *Rozwój przemysłu drzewnego Królestwa Polskiego w latach 1870–1914*, Łódź 2009; J. Szczepański, *Modernizacja górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim w I połowie XIX w. Rola specjalistów niemieckich i brytyjskich*, Kielce 1997; Cz. Łuczak, *Dzieje gospodarcze Wielkopolski w okresie zaborów (1815–1918)*, Poznań 2001; B. Mikulec, *Przemysł drzewny na Lubelszczyźnie w latach 1864–1914*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 1999/2000, Sectio F., vol. 54/55.

[...] europejska szlachta była przede wszystkim pasożytniczą, marnotrawiącą klasą, a swoją nadwyżkę w przeważającej części przeznaczala na wystawną konsumpcję, inwestując produktywnie tylko w bardzo ograniczonym zakresie²⁶.

Analizując rolę kapitału ziemiańskiego w procesie zakładania osad tekstylnych na początku XIX w. w Królestwie Polskim, G. Missalowa przypominała, że w latach dwudziestych tego stulecia 93% dóbr ziemiańskich było zadłużonych, w tym długi 16% majątków szlacheckich przewyższały ich wartość. Tylko 7% dóbr ziemiańskich miało czyste hipoteki²⁷. W związku z taką sytuacją trudno byłoby wymagać znacznego zaangażowania kapitałowego tej grupy społecznej w industrializację. Ziemianie, którzy byli twórcami włókienniczych osad fabrycznych w swoich dobrach w województwach kaliskim i mazowieckim, a mianowicie: Ignacy Starzyński (Ozorków), Feliks Złotnicki (Zduńska Wola), Antoni Ostrowski (Tomaszów Maz.), Rafał Bratoszewski (Aleksandrów) i Mikołaj Okołowicz (Konstantynów), dysponowali jedynie kapitałem trwałym w postaci działek gruntu przeznaczonych dla osadników tkaczy, czasami także angażowali pewne środki (raczej własną pańszczyźnianą siłę roboczą) dla urządzenia osady – były to prace irygacyjne, rzadziej urządzenie folusza. Charakterystyczne jest także i to, że żaden z wymienionych ziemian nie zaangażował się w działalność przemysłową jako przedsiębiorca. Według niepewnych informacji, jedynie F. Złotnicki organizował nieudaną manufakturę rozproszoną. Przedsiębiorczość pozostałych ziemian polegała jedynie na uzyskaniu odpowiedniego czynszu od osadników tkaczy.

Pierwszą pracę na temat uprzemysłowienia majątków ziemskich w Królestwie Polskim w latach 1879 i 1892 opublikowała R. Chomać-Klimek w 1979 r. Podstawą źródłową tego opracowania były materiały Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, w których odnotowano dobra obciążone kredytami. W sumie autorka zebrała dane dla 81% ogólnej liczby folwarków w 1879 r. i 90% dla 1892 r. Dane statystyczne obejmują jednak wyłącznie informacje na temat liczby zakładów przemysłowych, natomiast brak danych dotyczących wielkości zatrudnienia, wartości produkcji i innych istotnych informacji ekonomicznych. W sumie poza cukrowniami ziemiańskimi, które stanowiły w 1892 r. większość cukrowni w Królestwie Polskim (25 : 40), reszta zakładów spożywczych, mineralnych, drzewnych, górniczo-hutniczych, metalowych, włókienniczych i chemicznych miała charakter – poza wyjątkami, głównie w Staropolskim Okręgu Przemysłowym – przemysłu folwarcznego²⁸.

²⁶ T. Kemp, *Industrializacja w XIX-wiecznej Europie*, Wrocław 1998, s. 66.

²⁷ G. Missalowa, *Studia nad powstaniem łódzkiego okręgu przemysłowego*, t. III: *Burżuazja*, Łódź 1975, s. 21.

²⁸ R. Chomać-Klimek, *Sprawa uprzemysłowienia majątków ziemskich Królestwa Polskiego w drugiej połowie XIX w.*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1979, seria I, nr 43, s. 69–77.

Kolejną publikacją, podejmującą zagadnienie udziału ziemiaństwa w procesie industrializacji ziem polskich, był artykuł W. Cabana na temat ziemian przemysłowców w Królestwie Polskim na przykładzie guberni radomskiej w latach 1832–1864. Wybór regionu nie był przypadkowy, jak bowiem wiadomo, na obszarze tzw. Staropolskiego Okręgu Przemysłowego i części (pow. olkuski) późniejszego Zagłębia Dąbrowskiego przemysł górniczo-hutniczy w majątkach szlachecko-ziemiańskich miał długą tradycję. Jednakże, jak sam autor w zakończeniu swojej analizy stwierdził, właściciele tych przedsiębiorstw nie inwestowali w nowoczesne urządzenia, w konsekwencji zakłady te w końcu XIX w. nie wytrzymały konkurencji nowoczesnych, kapitalistycznych przedsiębiorstw. Poza tym W. Caban wskazał na pewną prawidłowość, która charakteryzowała większość polskiego ziemiaństwa, iż nikt z przedstawicieli rodzin posiadających w swych dobrach zakłady górniczo-hutnicze i metalowe (z Bocheńskich, Lipskich, Jakubowskich, Dembińskich, Małachowskich i Platerów) nie stał się przedsiębiorcą przemysłowym²⁹. Problemem uprzemysłowienia dóbr ziemskich w guberni kieleckiej zajmowała się także B. Szabat, która wykorzystując dane statystyczne Kancelarii Gubernatora Kieleckiego i Obzoru kieleckiej gubernii za 1900 r., przedstawiła stan przemysłu w majątkach ziemiańskich tego obszaru³⁰.

W sumie na tle obszernego dorobku historiografii polskiej na temat dziejów uprzemysłowienia ziem polskich, literatura historyczna dotycząca udziału ziemiaństwa w procesie industrializacji jest bardzo uboga. Niewątpliwie luka ta winna być uzupełniona, nie tylko, co się zdarza, poprzez opracowania historii poszczególnych rodów i ich dóbr, ale przede wszystkim w ujęciu syntetycznym, obejmującym poszczególne zabory, a w konsekwencji całość ziem polskich w latach 1815–1914. Kolejnym istotnym problemem badawczym jest kwestia mentalności i świadomości tej grupy społecznej i zmieniającego się stosunku ziemian do procesu uprzemysłowienia, a idąc dalej – do kwestii postępu cywilizacyjnego, ściśle związanego z industrializacją. Należy zadać pytanie, czy warstwa ziemiańska w większości (*en bloc*) była w swoich poglądach na sprawy postępu gospodarczego, handlu i przemysłu bliższa rodzinie Łęckich z *Lalki* B. Prusa, czy też w części Wokulskiemu albo Borowieckiemu z *Ziemi obiecanej* W. Reymonta.

²⁹ W. Caban, *Ziemiaństwo przemysłowców w Królestwie Polskim w latach 1832–1864 na przykładzie guberni radomskiej*, [w:] *Image przedsiębiorcy gospodarczego w Polsce w XIX i XX wieku*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1993, s. 83.

³⁰ B. Szabat, *Uprzemysłowienie dóbr ziemskich Kielecczyzny na przełomie XIX i XX w. w świetle statystyk urzędowych*, [w:] *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII–XX wieku*, red. W. Caban, M. B. Markowski, Kielce 1993, s. 111–120.

Wiesław Puś

**Industrialization of the Polish territories in historiography
and the problem of participation of the landed
gentry in this process in 19th and at the beginning of 20th century**

Summary

The researches on the history of industry in Poland last from the end of 19th century. The biggest number of publications appeared after the Second World War. The works from historical centres in Warsaw, Łódź, Poznań, Cracow, Wrocław and Katowice deserve special attention. Unfortunately the large achievement of Polish historians lack publications about participation of landed gentry in the industrialization of the Polish territories.